

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Jerzy Gordziejew

<https://orcid.org/0000-0003-3203-2894>

Instytut Rosji i Europy Wschodniej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

Kilka refleksji na temat początków pieriestrojki w ZSRR*

Zarys treści: Niniejsze rozważania stanowią głos w dyskusji o stanie polskich badań nad pieriestrojką w ZSRR na podstawie analizy prac Alicji Stępień-Kuczyńskiej. W artykule podjęto próbę weryfikacji funkcjonujących w nauce schematów interpretacyjnych, a także zawarto wskazówki co do ewentualnych kierunków refleksji nad schyłkowym okresem dziejów tego państwa poprzez poszerzenie bazy źródłowej, m.in. wykorzystanie rosyjskich zasobów archiwalnych oraz analizę myśli politycznej i ekonomicznej.

Outline of content: The considerations presented below are part of the discussion on research and studies of *perestroika* in the USSR based on the analysis of Alicja Stępień-Kuczyńska's works. The article attempts to verify the interpretation schemes functioning in the literature on the subject. It also offers some guidelines concerning directions of reflection on the last period of the history of this state by extending the historical source base, including, among other things, Russian archival resources or analysis of political and economic thought.

Słowa kluczowe: pieriestrojka, ZSRR, Michaił Gorbaczow, źródła

Keywords: perestroika, USSR, Mikhail Gorbachev, sources

Pieriestrojka – uznawana za doniosły okres w dziejach Związku Radzieckiego – nadal wywołuje spory o istotę tego zjawiska, jego przebieg oraz skutki. Nieustająca dyskusja społeczna w Rosji, oscylująca między dwoma biegunami, od skrajnie pozytywnego nastawienia po osądzające stanowisko zwolenników ZSRR, przybiera

---

* Niniejsza publikacja została sfinansowana ze środków Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych w ramach Programu Strategicznego Inicjatywa Doskonałości w Uniwersytecie Jagiellońskim.

charakter zarówno apologetycznego stosunku do polityki Michaiła Gorbaczowa, jak i zarzutów oraz oskarżeń o celowe spowodowanie upadku państwa¹. Ze zrozumiałych względów postrzeganie pieriestrojki poprzez pryzmat subiektywizmu aksjologicznego na pewno nie powinno dziwić.

Mimo upływu trzech dziesięcioleci nie słabnie zainteresowanie historyków fenomenem pieriestrojki, regularnie ukazujące się publikacje zaś dowodzą, że temat ten nie jest wyczerpany. Świadczy o tym książka Alicji Stępień-Kuczyńskiej *Gorbaczow. Pieriestrojka i rozpad imperium* z 2020 r.² Spis treści oraz zawartość publikacji wskazują na nawiązanie do monografii tejże autorki *Michaił Gorbaczow a idea i praktyka pieriestrojki*, która trafiła do rąk czytelnika w 2016 r.³ Ta okoliczność pociąga konieczność odwoływania się do obu publikacji.

Wspomniane wyżej pozycje przyciągnęły moją uwagę z różnych względów. Naświetlają one problematykę dramatycznego i obfitującego w wydarzenia okresu historii ZSRR, więc posiadają walor poznawczy. Skądinąd autorka podkreśla, iż książka, która ukazała się w 2016 r., jest efektem wieloletnich badań nad pieriestrojką i refleksji, „które nasunęły się mi podczas częstych pobytów w ZSRR/Rosji” (2016, s. 15). Niemniej jednak zgłębienie treści tych tematycznie powiązanych publikacji nasuwa liczne pytania natury metodologicznej i heurystycznej.

Można by poprzestać na stwierdzeniu, iż niniejsze opracowania mogłyby stanowić kolejny krok w badaniach nad próbami reform podjętymi w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX w. w ZSRR lub zawierać dalsze postulaty badawcze, aczkolwiek analiza ich treści przemawia za pewnym impasem poznawczym w polskich badaniach nad pieriestrojką.

Źródła do badań pieriestrojki

Jak wiadomo, sięgnięcie po nowe materiały źródłowe z reguły przyczynia się do wypełnienia luk problemowych oraz weryfikacji poprzednich ustaleń, co z kolei przemawia za nowatorskością pracy naukowej. Powyższy zabieg stanowi niezbędny element procedur poznawczych zakładających poszukiwanie materiałów, ich analizę i interpretację. Być może grzeszę subiektywnością, jednak odnoszę wrażenie, że treść powyższych książek sprowadza się do nieco podręcznikowej narracji opartej na znanym zasobie materiałowym z pominięciem źródeł (nie chodzi tu o wspomnienia, lecz o różnorodne akty normatywne), z czym wiąże się powielanie powszechnie znanych faktów lub operowanie utartymi wnioskami⁴.

¹ С. Дудник, *Марксизм против СССР. Критические интерпретации советского исторического опыта в неомарксизме*, Санкт-Петербург 2013, s. 228–229.

² A. Stępień-Kuczyńska, *Gorbaczow. Pieriestrojka i rozpad imperium*, Łódź 2020.

³ *Eadem*, *Michaił Gorbaczow a idea i praktyka pieriestrojki*, Łódź 2016.

⁴ W tym miejscu podkreślę, że osiągnięcia rosyjskich historyków w dziedzinie badań nad pieriestrojką zasługują na szczegółowe omówienie.

Wychodząc z powyższego, niniejsze rozważania będą stanowić zarówno refleksję historiograficzną, jak i głos w dyskusji nad problemem warsztatu badawczego, postępowaniem badawczym oraz doбором i wykorzystaniem bazy materiałowej. Postaram się odnieść do założeń książki, unikając stawiania pytań retorycznych i gołosłownej krytyki. Przede wszystkim skupię się na doszlifowaniu zagadnień pomijanych lub traktowanych marginesowo, wskazując tym samym na ewentualne obszary badawcze.

Parę słów należy powiedzieć na temat podstawy źródłowej. Trudno wyobrazić pracę pretendującą do miana pełnej rekonstrukcji okresu pieriestrojki chociażby z uwagi na wielorakość problematyki, nie mówiąc o braku dostępu do wciąż utajnionych materiałów archiwalnych przechowywanych w rosyjskich archiwach⁵.

W powyższych pracach spotykamy liczne wzmianki o różnych aktach normatywnych (ustawach, postanowieniach) lub zjazdach partii. Tymczasem w przepisach nie sposób znaleźć odwołań do oryginalnych źródeł. Niemniej jednak do wypełnienia luk w badaniach mogłyby przyczynić się zasoby, w tym i odtajnione, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Najnowszej⁶. Stan wiedzy o pieriestrojce można poszerzyć dzięki spenetrowaniu zespołów Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społeczno-Politycznej lub Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej⁷. W świetle wzmianki autorki o wyjazdach do Rosji brak kwerend archiwalnych jest tym bardziej zastanawiający.

Wiedzę na temat pieriestrojki czerpiemy z archiwalnych dokumentów organów władzy, które można znaleźć m.in. w elektronicznym archiwum Jegora Gajdara⁸, Aleksandra Jakowlewa⁹ lub na stronie Fundacji Gorbaczowa¹⁰. Na pewno dlatego

⁵ Temat odtajniania archiwów w państwach przestrzeni postradzieckiej w 2019 r. został poruszony przez Nikitę Pietrowa. Н. Петров, *Дела госбезопасности хранились вечно*, <https://novayagazeta.ru/articles/2019/02/08/79482-dela-gosbezopasnosti-hranilis-vechno> (dostęp: 20.05.2021); zob. też: Д. Евсифеев, *КГБ не рассекретится*, <https://www.gazeta.ru/social/2016/01/19/8030279.shtml?updated> (dostęp: 20.05.2021); *За свободный доступ к архивам ВЧК-НКВД-КГБ*, <https://www.change.org/p/за-свободный-доступ-к-архивам-вчк-нквд-кгб> (dostęp: 20.05.2021).

⁶ Справочники и путеводители по фондам РГАНИ, <https://web.archive.org/web/20210624120101/http://%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%B8.%D1%80%D1%84/nsa/vnutriarkhivnye-spravochniki.shtml> (dostęp: 20.05.2021). Należy tu także zespół nr 89. Kolekcja kopii odtajnionych akt z lat 1920–1991.

⁷ *Путеводитель по фондам и коллекциям документов КПСС (25 октября (7 ноября) 1917 – август 1991 гг.). Справочно-информационные материалы к документальным и музейным фондам РГАСПИ*, вып. 4, Москва 2008; *Верховный Совет СССР и подведомственные учреждения*, <https://guides.rusarchives.ru/terms/6/322/verhovnyy-совет-sssr-i-podvedomstvennyye-uchrezhdeniya> (dostęp: 20.05.2021); Российский государственный архив социально-политической истории, Ф. 17, Центральный комитет КПСС, <http://rgaspi.info/fonds> (dostęp: 20.05.2021); <http://sovdoc.rusarchives.ru/sections/government/cards/3104> (dostęp: 20.05.2021).

⁸ *Архив Егора Гайдара*, <http://gaidar-arc.ru> (dostęp: 20.05.2021).

⁹ *Архив Александра Н. Яковлева*, <https://www.alexanderyakovlev.org> (dostęp: 20.05.2021).

¹⁰ *Международный фонд социально-экономических и политологических исследований (Горбачев-фонд)*, <https://www.gorby.ru> (dostęp: 20.05.2021); *Архив и библиотека*, https://www.gorby.ru/archival/archive_library (dostęp: 20.05.2021).

śladowe wykorzystanie oryginalnych dokumentów epoki jest niedociągnięciem omawianych monografii.

Za istotne należy uznać dociekanie poglądów uczestników wydarzeń, zamieszczonych w ich wspomnieniach, dziennikach oraz w wywiadach polityków, zawierających liczne podteksty oraz oddających intelektualny i ideowy klimat epoki. Mimo swojej stroniczości ten typ źródeł pomaga dostrzec problem ustosunkowania się ówczesnych elit rządzących do pieriestrojki.

Biografia, ale jaka?

Pochylenie się nad tak złożonym okresem dziejowym oraz brakiem wyraźnie sformułowanych celów pracy nasuwa różne pytania. Bazując na tytułach powyższych książek, można stwierdzić, że mamy do czynienia ze studium biograficznym Michaiła Gorbaczowa, jego życia, kariery i działalności. Co prawda, autorka niezbyt jasno formułuje problem badawczy, który prawdopodobnie nawiązuje do filozofii polityki oraz sprowadzania działań radzieckiego lidera do dylematów egzystencjalnych czy kwestii odpowiedzialności politycznej¹¹. Jako potwierdzenie tego wniosku przytoczę cytat: „Choć Gorbaczow mówi o sobie jako o człowieku spełnionym, to jak każdy z nas zadaje sobie pytania: czy dobrze wykorzystał szansę, którą dał mu los? Czy można było w inny sposób pokierować swoim życiem i państwem, które mu powierzono?” (2020, s. 17). W pewnym sensie takie pytanie wywołuje skojarzenie z historią alternatywną.

Poza tym przy bliższym przyjrzeniu się treści wspomnianych publikacji nie trudno dojść do konkluzji, że przedmiotem badań jest nie tyle śledzenie życiorysu Gorbaczowa na tle epoki, ile omówienie schyłkowego okresu historii ZSRR, polityki wewnętrznej (reform gospodarczych i ustrojowych) oraz polityki zagranicznej ukazywanej przez pryzmat obszarów jego aktywności. Granice pomiędzy biograficznym ujęciem i omawianą epoką wydają się niewyraźne.

Nie twierdzę, że autorka nie dostrzeża świata wartości czy planów Michaiła Gorbaczowa i nie kreśli jego portretu psychologicznego, co jest właściwe ujęciom biograficznym. Odnoszę jednak wrażenie, iż narrację cechuje nadmierne uwypuklenie roli Gorbaczowa, ukazanie prób modernizacji systemu radzieckiego poprzez pryzmat jego działalności. Mogę w tym miejscu przywołać następujący cytat: „Choć niestrudzenie jeździł po kraju spotykając się z przedstawicielami kołchozów i sowchozów, sytuacja w rolnictwie nie polepszała się [...]” (2020, s. 83). Jeśli wolno mi zrekonstruować logikę tej publicystycznej wypowiedzi, to czy powodzenie reform w rolnictwie zależało od osobistych chęci Gorbaczowa?

Te obserwacje nasuwają pytanie o problem metodologii biografistyki stosowanej w monografii. Czy w omawianym wypadku mamy do czynienia z trendem

¹¹ A. Stępień-Kuczyńska, *Michaił Gorbaczow...*, s. 21; *eadem*, *Gorbaczow...*, s. 13–17.

antropologizacji refleksji nad przeszłością, czy ocierania się o woluntarystyczną wizję procesu dziejowego?

W każdym razie ujęcie pieriestrojki poprzez pryzmat intencji tzw. wielkiej osobistości może spowodować sprowadzenie obrazu procesów historycznych do roli jednostki, w pewnym stopniu do uproszczonej interpretacji mechanizmu funkcjonowania systemu zarządzania krajem, struktur władzy, w tym jedynej formacji politycznej – Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KPZR). Uzmysłowienia intencji i postępowania Gorbaczowa jest wyraźnie za mało, by wyjaśnić wszystkie zawiłości procesu historycznego¹².

By nie być gołosłownym, podam kolejne przykłady kolidujących ze sobą faktów. Autorka zakłada, że na początku pieriestrojki Gorbaczow miał „poczucie władzy niemal absolutnej” (2020, s. 55), czy to, że w 1985 r. „Gorbaczow rozpoczął przygotowania do XXVII zjazdu partii” (2016, s. 204). W innym miejscu uważa, że najważniejsze decyzje w partii były podejmowane przez Sekretariat Komitetu Centralnego (KC) i Biuro Polityczne (BP) „w wąskich kręgach decydentów partyjnych” (2020, s. 161), kontynuując, że „także w okresie rządów Gorbaczowa ten schemat podejmowania decyzji nie uległ zmianie” (2020, s. 161). W tych wnioskach widać pewną niekonsekwencję. Nasuwa się pytanie o formę rządów w ZSRR, proces podejmowana decyzji na najwyższym szczeblu w drugiej połowie lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Jaki zakres kompetencji posiadały najwyższe organy władzy w ZSRR? Zweryfikujmy te twierdzenia ze źródłami.

Jak wiadomo, przygotowanie do wspomnianego wyżej gremium partyjnego zapowiedziano na kwietniowym plenum w 1985 r. Warto w tym miejscu przypomnieć, że zgodnie ze statutem KPZR w jej szeregach obowiązywała zasada kierownictwa kolektywnego („принцип коллективности руководства”). Zbiorowym organem podejmującym liczne decyzje były KC partii działający pomiędzy jej zjazdami oraz BP funkcjonujące między plenami¹³.

Jak można wywnioskować z treści postanowienia KC KPZR z 30 grudnia 1985 r., w ciągu bieżącego roku doszło do kilkudziesięciu regularnych posiedzeń BP i Sekretariatu KC partii, na których „poddawano pod wspólną dyskusję kluczowe problemy polityki wewnętrznej i zagranicznej”. Co istotne, brali w nich udział zarówno członkowie KC, kierownicy resortów, jak i partyjni oraz państwowi pracownicy z regionów oraz „wiodący naukowcy”¹⁴. Pomocnik Gorbaczowa, Anatolij Czerniajew utrzymuje, że po raz pierwszy od lat dwudziestych XX w. BP zaczęło

¹² W. Zajewski, *Biografistyka jako gatunek twórczości historiograficznej*, „Czasy Nowożytnie” 8 (9) 2000, s. 7–18.

¹³ *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988)*, т. 12, 1986, с. 104, 113, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8612-t-12-1971-1975-1986#mode/inspect/page/108/zoom/4> (dostęp: 20.05.2021).

¹⁴ *Постановление ЦК КПСС Некоторые итоги деятельности Политбюро и Секретариата ЦК КПСС за 1985 год*, с. 2, <https://nsarchive.gwu.edu/rus/Masterpice/Masterpice85-88.html> (dostęp: 20.05.2021).

pracować kolegialnie. Przy czym uściśla, że tym obradom nieraz towarzyszyły ostre nieformalne dyskusje¹⁵. Jak można sądzić, dane te upoważniają poniekąd do wniosku o próbach demokratyzacji systemu zarządzania oraz ewolucji reżimu politycznego w ZSRR.

Konkluzja, która nasuwa się przy czytaniu tych monografii, to brak dystansu do postaci genseka/prezydenta ZSRR. Gorbaczow zbiera laury, ponieważ – spotykane gdzie indziej stwierdzenie – inicjował pieriestrojkę¹⁶.

Jak badać pieriestrojkę? Rola fermentu intelektualnego

Autorka sygnalizuje ten lub inny problem, lecz nie zawsze go rozwiązuje i nie podbudowuje faktami. W tej uproszczonej wizji wielkich przemian nie pozostaje miejsca dla uwarunkowań i czynników pieriestrojki. Należy tu nie tylko ówczesny stan gospodarki, lecz także rola otoczenia instytucjonalnego, oddziaływanie fermentu intelektualnego, zresztą jak i innych podmiotów (indywidualnych i zbiorowych), w tym np. takich postaci, jak Aleksandr Jakowlew, Nikołaj Ryzkow, Jurij Afanasjew czy Witalij Koroticz. Przypada im rola statystów, nie aktorów procesu dziejowego, co komplikuje ukazanie biografii genseka w całej jej złożoności z uwzględnieniem wachlarza przyczyn kulturowo-historycznych.

Gwoli prawdy autorka wspomina o polityce kadrowej Gorbaczowa i pisze o jego zapleczu intelektualnym (2016, s. 110–116). Wątek ten jednak został niedostatecznie rozbudowany. Przykładowo w książce przewijają się wzmianki o „najbliższym współpracowniku” i „szefie propagandy” Jakowlewie (2020 s. 66, 98), aczkolwiek o jego działalności, wpływie na przebieg reform nie możemy się niczego dowiedzieć. W książce wydanej w 2016 r. poświęcono mu więcej miejsca. Tu zamieszczono jego krótką notę biograficzną, wzmianki o zajmowanych przez niego stanowiskach i jego poglądach oraz reprezentowaniu radykalnego skrzydła reformatorów (2016, s. 68, 113, 162, 213).

W układzie postrzegania pieriestrojki jako wiekopomnego dzieła Gorbaczowa, któremu autorka przypisuje liczne zasługi, zmarginalizowano pewne istotne kwestie, np. ideową podbudowę pieriestrojki lub działalność Jakowlewa uważanego za jej architekta. Wiadomo, że w 1983 r., przy aprobacie Jurija Andropowa i nie bez wsparcia Gorbaczowa, Jakowlew został mianowany dyrektorem Moskiewskiego Państwowego Instytutu Stosunków Międzynarodowych (MPISM).

Omawiając problematykę planów reform w ZSRR, wydaje się zasadne przybliżenie spuścizny naukowej tej uczelni, będącej *de facto* pierwszym radzieckim *think tank* oraz intelektualnym zapleczem KC¹⁷. Nasuwa się pytanie, czy warto

¹⁵ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991), сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев, Москва 2006, с. 5–6.

¹⁶ А. Стępień-Kuczyńska, *Gorbaczow...*, s. 74, 211.

¹⁷ А. Яковлев, *Омут памяти*, Москва 2000, с. 226.

byłoby się pochylić nad problemem stanu radzieckiej nauki ekonomicznej, relacji środowiska eksperckiego z władzami oraz oddziaływania czynnika klimatu intelektualnego na decyzje władz?

Wiadomo, iż stosunki MPISM z Wydziałem Nauki i Szkolnictwa Wyższego oraz Wydziałem Ideologicznym KC były napięte¹⁸. Prace Instytutu krytykowane ze względu – jak sądzono – na rewizjonistyczną postawę wobec marksizmu, stosowanie metody ekonometrycznej w badaniach systemów ekonomicznych, a także sugestie wzorowania się na rozwiązaniach gospodarczych krajów kapitalistycznych. Wiemy także, że w 1984 r. sporządzony przez pracowników uczelni raport o perspektywach rozwoju radzieckiej gospodarki dla Państwowego Komitetu Planowania ZSRR wywołał oburzenie wiceprzewodniczącego tej instytucji Lwa Woronina¹⁹.

Konflikt pomiędzy MPISM a biurokracją partyjno-państwową można zaliczyć do jednego z przykładów światopoglądowego rozżewiu, który uwidocznił się w latach osiemdziesiątych XX w. Partia nie była w stanie pogodzić się z utopią teoretycznych założeń o postępowym charakterze socjalizmu, cyklach koniunkturalnych oraz kryzysach kapitalizmu i jego nieuniknionym upadku. Jak trafnie zauważył rosyjski filozof i politolog Aleksander Cipko, „Pieriestrojka faktycznie zburzyła tę marksistowską utopię tworzoną przez 70 lat”²⁰.

Prawdopodobnie problemu z wdrażaniem reform można dopatrywać się nie tyle w stylu rządzenia czy zamiarach genseka (trudno go o to winić), ile w braku odpowiednich warunków instytucjonalnych rozwoju gospodarki, rozłamie w szeregach nomenklatury, utworzeniu grupy konserwatystów na czele z Jegorem Ligaczowem, wreszcie *démarche* Borysa Jelcyna w 1987 r.²¹

Autorka identyfikuje problemy, lecz nie zawsze podbudowuje je analizą. Na przykład pisząc o krytycznym ustosunkowaniu się Mikołaja Szmielowa do aktualnego kursu władz, odwołuje się do jego artykułu opublikowanego na łamach miesięcznika „Новый мир”²², dzięki któremu ten ekonomista zdobył rozgłos nie tylko w kraju, ale i za granicą²³. Nie podaje jednak opisu bibliograficznego tego tekstu, tym bardziej nie skupia się na przeglądzie jego treści, ograniczając się do jednego

¹⁸ В. Автономов, *Экономическая теория в ИМЭМО: советский период*, „Вопросы экономики” (2016), № 11, с. 117–134, <https://institutiones.com/theories/2936-ekonomicheskaya-teoitya-v-imemo.html> (dostęp: 20.05.2021).

¹⁹ А. Яковлев, *op. cit.*, с. 226–227. Można zakładać, że dokument ten jest przechowywany w zbiorach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Gospodarki (Российский государственный архив экономики, ф. 4372, <http://rgae.ru/novosti/60-let-so-dnya-obrazovaniya-gosplana-sssr.shtml> [dostęp: 20.05.2021]).

²⁰ „Перестройка практически разрушила ту марксистскую утопию, созданию которой посвятили 70 лет”, *Перестройка была прыщавая и слюнявая*, <https://www.kommersant.ru/projects/perestroika> (dostęp: 20.05.2021).

²¹ Речь Б.Н. Ельцина на Пленуме ЦК КПСС 21 октября 1987 г., <https://yeltsin.ru/archive/audio/64784> (dostęp: 20.05.2021).

²² А. Стеpień-Kuczyńska, *Michaił Gorbaczow...*, s. 130–133; *eadem*, *Gorbaczow...*, s. 81–82.

²³ Н. Шмелев, *Авансы и долги*, „Новый мир” (Москва 1987), № 6, с. 142–158.

cytatu, na dodatek niedokładnie przetłumaczonego. W przypisie z kolei widzimy zapis: *Wypowiedź Szmielowa*, „Polityka”, 14 VII 1987 (2016, s. 137).

Można jedynie dorzucić, iż przywołany wyżej artykuł, niewykraczający poza ramy marksistowskich schematów interpretacyjnych, stanowi wart uwagi przykład radzieckiej myśli ekonomicznej schyłkowego okresu dziejów ZSRR z racji na przewartościowanie radzieckiej spuścizny. Warto byłoby jeszcze dodać, że artykuł Szmielowa, stanowiący pewien wyłom w dyskusji nad drogami rozwoju gospodarczego, opierał się na materiałach przygotowanych dla Gorbaczowa z klauzulą „do użytku służbowego”.

Głos ekonomisty nie był odosobniony. W referacie, wygłoszonym na XIX konferencji partii w 1988 r., Leonid Abałkin podważał kurs wobec przyspieszenia tempa wzrostu gospodarczego, którego nie sposób było pogodzić ze strukturalnymi reformami gospodarki („качественные преобразования”) ²⁴.

Autorka jest zdania, iż „[...] błąd Gorbaczowa polegał na odejściu od początkowo priorytetowych reform gospodarczych [...]” (2020, s. 75). Można by zapytać: na czym polegało owe odejście? Przecież pod koniec lat osiemdziesiątych pojawiły się program „500 dni” Szatalina-Jawlińskiego oraz bardziej konserwatywna koncepcja premiera Ryżkowa, o czym autorka pisze: „Rada Najwyższa przyjęła ustawę «O koncepcji przejścia do regulowanej gospodarki rynkowej»” (2016, s. 147; 2020, s. 89) ²⁵.

Pewne wątpliwości wzbudza uwaga o tym, że Gorbaczow w latach 1990–1991 zdecydował się na współdziałanie z Jelcynem (2016, s. 146; 2020, s. 89). Jest to nie do końca trafne uproszczenie myślowe, wynikające z selektywnego podejścia do faktów. Nasuwa się jednak pytanie: na czym polegała ta współpraca i czym była uwarunkowana? Autorka przekonuje, że na decyzji genseka zaważyło wysokie poparcie Jelcyna. Jeśli zajrzeć do wspomnień Gorbaczowa, to okaże się, że „Deklaracja o państwowej suwerenności Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej” spowodowała reakcję łańcuchową, ponieważ odtąd żadna ważna kwestia nie była rozstrzygana „poza kontekstem wzajemnych stosunków Związku z republikami” ²⁶.

Dalej z książki dowiadujemy się, że 2 sierpnia 1990 r. władze (Gorbaczow, Jelcyn, Ryżkow i Iwan Siłajew) podpisały „dokument o wspólnym dążeniu do wyjścia kraju z kryzysu” (2020, s. 89). Gwoli ścisłości dokument o utworzeniu grupy

²⁴ Л. Абалкин, *Неиспользованный шанс. Полтора года в правительстве*, Москва 1991, с. 9–10.

²⁵ *Постановление ВС СССР от 13.06.1990 N 1558-1 О Концепции перехода к регулируемой рыночной экономике в СССР*, <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=3047#CCmLlmST6V51VIq4> (dostęp: 20.05.2021); *Постановление ВС СССР от 11.09.1990 N 1656-1 О рассмотрении неотложных мер по стабилизации народного хозяйства страны и переходу к регулируемой рыночной экономике*, https://lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a314x581.htm (dostęp: 20.05.2021); М. Польшов, Е. Тарасова, *Переход к рыночной экономике в СССР в годы перестройки: борьба за создание концепции. 1989–1991 гг.*, „Новейшая история России” (2017), № 1, с. 113–127; М. Горбачев, *Жизнь и реформы*, т. 2, Москва 1995, с. 564–587.

²⁶ М. Горбачев, *Жизнь и реформы*, т. 1, Москва 1995, с. 564, 571.

robotycznej celem przygotowania związkowego programu przejścia do gospodarki rynkowej był sygnowany przez te osoby 27 lipca²⁷. Czy za współpracą Gorbaczowa i Jelcyna może przemawiać sierpniowa narada związkowego rządu, czy przemówienie Jelcyna w rosyjskiej Radzie Najwyższej 6 października 1990 r. i jego krytyka Gorbaczowa za naruszenie wzajemnych ustaleń?

W pracy spotykamy uwagę, że Wszechzwiązkowe Centrum Badań Społecznych (WCIOM) prowadzi stronę „Socjologia pieriestrojki: spojrzenie narodu – spojrzenie społeczeństwa”. Jednak na oficjalnej stronie tej placówki brak informacji o tym projekcie. Zresztą w przypisie w ogóle nie ma adresu tej strony internetowej²⁸. Autorka powołuje się na jeden artykuł Tatiany Zaslawskiej w celu ukazania nastrojów społecznych²⁹ (2016, s. 206, 210, 217, 354; 2020, s. 84, 165). Tymczasem nie przybliży czytelnikowi treści nowosybirskiego referatu wygłoszonego przez Zaslawską wiosną 1983 r.

Jak wynika z powyższych uwag, w drugiej połowie lat osiemdziesiątych XX w. starły się różne wizje rozwoju gospodarczego.

Podsumowując, w analizowanych pracach wyraźnie zabrakło naświetlenia zagadnienia ówczesnej radzieckiej myśli ekonomicznej. Autorka pozostawia go na uboczu tej dyskusji, w ogóle nie sięga po dostępne oryginalne dokumenty, nie próbując w żaden sposób uchwycić światopoglądu głównego bohatera, dokonać analizy jego przemówień.

Czy miał więc Gorbaczow ekipę i doradców oraz program przekształceń? Jaki wpływ na decyzje władz wywierał ferment intelektualny?

Rzuca się w oczy niekonsekwentny charakter rozważań dotyczących reform gospodarczych. Z jednej strony czytamy o determinacji obozu reform i przekonaniu Gorbaczowa o konieczności „przeprowadzenia radykalnej reformy zarządzania gospodarką”. Razem z tym występuje stwierdzenie, że „Gorbaczow w niewielkim tylko zakresie podjął próbę zmian o charakterze systemowym” z racji braku planu i „przygotowania rozwiązań o charakterze systemowym” (2016, s. 140, 152; 2020, s. 80, 84). Przyczyny niepowodzenia pieriestrojki autorka tłumaczy kiepską sytuacją gospodarczą oraz tym, że aparat partyjny hamował reformy oraz „reformatorzy nie byli w stanie podołać problemom” ze względu na to, że „ogrom spraw wymagających natychmiastowego rozwiązania stawał przed wykonawcami przekształceń coraz to nowe i nowe zadania” (2020, s. 80). Wreszcie: „Jednak w elitach władzy, zwłaszcza w Rosji, coraz częściej opowiadano się za szybkim przejściem do gospodarki rynkowej” (2020, s. 93). Na następnej stronie czytamy: „Opór aparatu partyjno-administracyjnego utrudniał przeprowadzenie reform ekonomicznych” (2020, s. 94) (!!).

²⁷ Л. Абалкин, *op. cit.*, s. 196.

²⁸ ВЦИОМ, <https://wciom.ru> (dostęp: 20.05.2021); *Социология перестройки: глас народа – глас общества*, <http://www.agitclub.ru/gorby/soc/soziolog.htm> (dostęp: 20.05.2021).

²⁹ Т. Заславская, *Социализм, перестройка и общественное мнение*, „Социологические исследования” (1991), № 8, с. 3–21.

Trudno się odnieść do tych ogólnikowych rozważań i wniosków niepodbudowanych w żaden sposób gruntowną analizą. Powyższe rozważania nasuwają różne pytania, np. czy możemy uznać Gorbaczowa za prekursora, czy kontynuatora idei pieriestrojki? Jeśli tak, to skąd zaczerpnął on pomysł reform i jakie procesy legły u podstaw gorbaczowowskiej pieriestrojki?

Wyjaśnienie kwestii przesłanek natury ideologicznej i politycznej posiada istotne znaczenie dla zrozumienia i oceny przebiegu procesu pieriestrojki. W literaturze przedmiotu utrwalił się pogląd, że po śmierci Konstantina Czernienki Gorbaczow zainicjował reformy systemowe w kraju, wygłaszając program na plenum KC KPZR 23 kwietnia 1985 r.³⁰ Nie negując roli ostatniego przywódcy ZSRR w procesie przemian, wypadałoby zastanowić się, na ile zapoczątkowana polityka pieriestrojki stanowiła jego oryginalny pomysł.

Wystąpienie nowego sekretarza generalnego partii miało miejsce tego dnia, aczkolwiek nieraz badacze powołują się na dostępne publikacje, pomijając oryginalne źródła³¹. Mimo to kierując się logiką badawczą, w takiej sytuacji bardziej zasadna wydawałaby się analiza wystąpień publicznych, wspomnień oraz dzienników uczestników tych wydarzeń. Naturalnie, wychodząc od subiektywnego charakteru tego typu źródeł, różnego stopnia ich wiarygodności, należy konfrontować ich treść z materiałami normatywnymi dostarczającymi wiele informacji.

Zabieg ten z pewnością ujawnia wielowątkowość tematyczną ewentualnej analizy. Zabierając się za analizę przemówienia Gorbaczowa, należy przypomnieć, że nadrzędnym celem gremium z 23 kwietnia nie była dyskusja nad reformami, lecz przygotowanie do kolejnego, XXVII Zjazdu KPZR. Na wstępie omawianego referatu Gorbaczow przyznał słuszność myśli Włodzimierza Lenina, stanowiącej „źródło natchnienia, kompas wskazujący strategię i taktykę ruchu naprzód”³². Podkreślając kontynuację kursu strategicznego XXVI Zjazdu partii, kolejny raz nie mógł nie nawiązać czy całkiem świadomie odwołał się do myśli Lenina, zaznaczając, że kontynuację rozumie jako „ruch naprzód, wykrywanie i rozwiązywanie problemów, usuwanie wszystkiego, co przeszkadza w rozwoju”³³. Zresztą referat obfituje w passusy korespondujące – po myśli sekretarza generalnego – z ideami Lenina, mającymi wzbogacić politykę partii w kwestii „doskonalenia społeczeństwa

³⁰ Materiały z tego posiedzenia są przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historii Najnowszej. Zbiory tego archiwum, w tym i zespołu 2: Пленумы ЦК ВКП(б) – КПСС (1941–1991 гг.), po części zostały odtajnione (Российский государственный архив новейшей истории, Ф. 2, оп. 3, д. 708–718, <https://web.archive.org/web/20200705181907/http://ррани.рф/fond-2-opis-3-materialy-plenumov-ck-kpss-xxiii-xxvi-sozyvov> [dostęp: 20.05.2021]).

³¹ A. Bartnicki, *Michaił Gorbaczow – prezydent upadającego państwa*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 7 (2009), s. 196.

³² М. Горбачев, *О созыве очередного XXVII съезда КПСС и задачах, связанных с его подготовкой и проведением. Доклад на пленуме ЦК КПСС 23 апреля 1985 г.*, в: *idem, Избранные речи и статьи*, т. 2, Москва 1987, с. 152.

³³ *Ibidem*, с. 153.

rozwinętego socjalizmu”³⁴. Uwzględniając ówczesne realia, styl wystąpienia nie powinien dziwić.

Gorbaczow, będąc uwikłanym w konteksty kulturowe i obyczajowe, próbował stosować „oszczędny”, stylistycznie rozmyty i zawołowany język w celu sugestywnego oddziaływania na odbiorcę. Intencjom sekretarza przyświecała myśl, że planowany na następny rok zjazd partii był określany „kamieniem milowym”, dynamizm życia zaś dyktował „konieczność dalszych zmian i przekształceń”, czyli modernizacji naukowo-technicznej, „aktywizacji całego systemu instytucji politycznych i społecznych, pogłębienia demokracji socjalistycznej”. Zdaniem mówcy w rozwoju ekonomicznym kraju wzmocniły się niekorzystne tendencje i – co istotne – od 1983 r. partii udało się „podciągnąć pracę licznych ogniw gospodarki narodowej”³⁵.

W dalszej części swego przemówienia Gorbaczow udzielił odpowiedzi na pytanie o czynniki sprawcze trudności wywołanych „przyrodniczym” oraz szeregiem innych zewnętrznych czynników. Nadmienił, że we właściwym czasie nie były ocenione zmiany warunków rozwoju wytwórczości, wskazał na konieczność przyspieszenia jej intensyfikacji oraz przemiany metod gospodarowania. Podsumował, że należy „uświadomić zaistniałą sytuację” oraz dążyć do osiągnięcia istotnego przyspieszenia postępu społeczno-ekonomicznego³⁶.

Jak widać, analiza treści referatu sekretarza generalnego wskazuje na kilka wartych uwagi szczegółów. Po pierwsze, treść wygłoszonego przez Gorbaczowa wystąpienia przypomina nie tyle zwarty, przemyślany i opracowany program, ile manifest lub nawet rozumienie konieczności zakrojonych na szeroką skalę przemian.

Po drugie, nie wykracza ono poza ramy obowiązującej doktryny marksistowsko-leninowskiej, co wskazywałoby, że idee głoszone przez sekretarza świadczyły o wzorowym ustroju socjalistycznym. Nie ulega najmniejszej wątpliwości, że Gorbaczow opowiadał się za naprawą socjalizmu. Przemawiając na plenum KC partii 27 stycznia 1987 r., sformułował swoją definicję zjawiska: „Pieriestrojka to jest zdecydowane przezwycięzenie procesu stagnacji [...], stworzenie niezawodnego i efektywnego mechanizmu przyspieszenia rozwoju społeczno-gospodarczego społeczeństwa radzieckiego. Główną ideą naszego kraju jest połączenie zdobyczy rewolucji naukowo-technicznej z gospodarką planową oraz uruchomienie całego potencjału socjalizmu”³⁷.

³⁴ *Ibidem*, s. 154.

³⁵ „Предстоящий XXVII съезд КПСС, безусловно, станет этапной вехой в истории страны [...] Но жизнь, ее динамизм диктуют необходимость дальнейших изменений и преобразований [...]”, *ibidem*, s. 153, 154.

³⁶ *Ibidem*, s. 154–155.

³⁷ „Перестройка – это решительное преодоление застойных процессов, слом механизма торможения, создание надежного и эффективного механизма ускорения социально-экономического развития советского общества. Главный замысел нашей страны – соединить достижения научно-технической революции с плановой экономикой и привести в действие весь потенциал социализма”, *Из доклада М.С. Горбачева на пленуме ЦК КПСС 27 января 1987 г.*, Москва 1987, s. 15.

Dorzucić pozostaje wzmianki o samorządności socjalistycznej oraz socjalistycznej przedsiębiorczości. Po trzecie, za cel ostateczny Gorbaczow uważał „głębką odnowę wszystkich stron życia kraju, nadanie socjalizmowi najbardziej współczesnych form organizacji społecznej”³⁸. Podobne sformułowania genseka można mnożyć.

Po czwarte, Gorbaczow podkreślał, że kroki w zakresie reformowania gospodarki zostały poczynione jeszcze za rządów Andropowa, o czym będzie mowa niżej. Przypomnijmy także, że kierownik państwa w referacie zauważał, że kwestia „przyspieszenia rozwoju ekonomicznego” była wcześniej przedyskutowana i zaakceptowana przez BP KC partii³⁹.

Pomocnik Gorbaczowa, historyk Czerniajew w swoim dzienniku 23 kwietnia 1985 r. zanotował: „Nie sądzę, aby Gorbaczow miał już mniej lub bardziej jasną koncepcję, jak on będzie wyprowadzać kraj do poziomu światowych standardów. Odczuwalne są jedynie nieliczne oznaki metodologii, w szczególności porządek, dyscyplina kontraktowa, dość wrażliwa decentralizacja zarządzania i planowania [...]. Teraz on [...] jest skłonny ku prawdziwej czystce w partii (do której otwarcie wzywał Szewardnadze)”⁴⁰. W krytyczny sposób oceniał przemówienie Gorbaczowa na plenum 23 kwietnia 1985 r. prezes Rady Ministrów Federacji Rosyjskiej Witalij Worotnikow: „potrzeba była jasnej koncepcji pieriestrojki”, ale zabierającym głos brakowało analizy i konkretnej „wizji perspektywy”⁴¹.

W odniesieniu do powyższych rozważań zdaje się interesujący jeszcze jeden fakt. Gorbaczow twierdził, że za „cezurę początkową pieriestrojki” należy uważać marzec 1985 r.⁴² Czy można przyznać mu rację? Jak wynika ze 14-stronicowego stenogramu nadzwyczajnego plenum BP KC KPZR z 11 marca 1985 r., nowo wybrany sekretarz generalny partii ogłosił konieczność przemian w zakresie gospodarki, mówiąc: „Przeżywamy bardzo złożony czas przełomowy. Nasza gospodarka wymaga większego dynamizmu. Ten dynamizm potrzebny naszej demokracji, rozwojowi naszej polityki zagranicznej”⁴³.

W analizowanym przemówieniu Gorbaczowa z 23 kwietnia 1985 r., oprócz licznych zbitek wyrazowych ze słowem „przyspieszenie” („ускорение научно-технического прогресса”), występują konstrukcja „koncepcja przebudowy mechanizmu

³⁸ *Ibidem*, s. 15.

³⁹ М. Горбачев, *О созыве очередного XXVII съезда КПСС...*, s. 155.

⁴⁰ А. Черняев, *Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991*, Москва 2008, s. 36.

⁴¹ В. Воротников, *А было это так... Из дневника члена Политбюро ЦК КПСС*, Москва 2020, s. 54.

⁴² М. Горбачев, *Жизнь и реформы...*, т. 1, с. 279.

⁴³ *Заседание Политбюро ЦК КПСС 11 марта 1985 года, в: Речь Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева на Пленуме ЦК КПСС. Стенографический отчет. 11.03.1985*, с. 13. Dokument jest przechowywany w zbiorach Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Najnowszej (РГАНИ, Ф. 89, оп. 36, д. 16); Архив Е.Т. Гайдара, <http://gaidar-arc.ru/databasedocuments/tags/details/2216> [dostęp: 20.05.2021]; <https://nsarchive.gwu.edu/document/25709-1-zasedanie-politbyurock-kpss-ob-izbranii-mgorbacheva-ge> [dostęp: 20.05.2021]; М. Горбачев, *Речь на внеочередном пленуме ЦК КПСС 11 марта 1985 г.*, в: *идет, Избранные речи и статьи...*, с. 129–133.

gospodarczego” („концепция перестройки хозяйственного механизма”) oraz czasownik „przebudować” (перестроить): „przebudować zarządzanie i planowanie, politykę strukturową i inwestycyjną”⁴⁴.

Jak można sądzić, z tego powodu literatura przedmiotu wiąże początki użycia tych pojęć z Gorbaczowem oraz rokiem 1985. W jednej z omawianych prac autorka utrzymuje, że idee pieriestrojki i samo pojęcie zostały wprowadzone przez Gorbaczowa w 1985 r. (2020, s. 59). Zauważmy, iż w książce przewija się wątek Andropowa, który – z czym nie sposób się nie zgodzić – był świadom przeprowadzenia reform (2016, s. 67; 2020, s. 43–44, 58). Autorka pisze, że Andropowa uważa się za ojca pieriestrojki, aczkolwiek ze względu na krótki okres jego rządów przeobrażeń tych nie udało się urzeczywistnić. Niemniej jednak kolejny raz spróbujemy skonfrontować tę tezę z dostępnymi źródłami.

Rządy Andropowa były przedmiotem licznych studiów. Zatem nie mając zamiaru prezentowania całokształtu ustaleń historiograficznych, spróbujemy się skupić na kilku istotnych szczegółach. Autorka omawianych prac pisze o zamiarach Andropowa przeprowadzenia reform w zakresie gospodarki, planach modernizacji systemu ekonomicznego oraz politycznego (2020, s. 43–44), aczkolwiek w żaden sposób nie próbuje podbudować swoich wniosków materiałami źródłowymi.

22 listopada 1982 r. na plenum KC Andropow, referując plan i budżet na rok 1983, zapowiadał „przyspieszenie tempa rozwoju gospodarki”. Podkreślał konieczność „doskonalenia systemu zarządzania, planowania, mechanizmu gospodarczego”, „przyspieszenia postępu naukowo-technicznego”, „pewnej przebudowy we wszystkich branżach”, wprowadzenia energooszczędnych technologii, optymalizacji wykorzystywania zasobów, rozwiązania kwestii samodzielności przedsiębiorstw z uwzględnieniem „doświadczenia bratnich krajów”. Za paradoksalną można uznać jego uwagę o planowaniu jako niezbędnym elemencie mechanizmu gospodarczego, kolidującą z jego refleksją o tym, że gospodarka planowa hamuje wdrażanie nowych technologii⁴⁵. Andropow dość klarownie wypowiedział się, iż nie posiada „gotowych przepisów” rozwiązań gospodarczych, „generalizując krajowe oraz światowe doświadczenie, akumulując wiedzę lepszych praktycznych pracowników i naukowców”⁴⁶.

Nikołaj Ryżkow – niewątpliwie jedna z ikon radzieckiej polityki lat osiemdziesiątych XX w. – przywołując wydarzenia z tamtych lat, twierdził, że swymi początkami pieriestrojka sięga 1982 r. Jego zdaniem pierwsze przymiarki do reform Andropow zrobił na plenum, które odbyło się w listopadzie tegoż roku. Toteż Gorbaczowowski premier był przekonany, że przesłanki pieriestrojki zarysowały się właśnie na przełomie 1982 i 1983 r.

⁴⁴ М. Горбачев, *О созыве очередного XXVII съезда КПСС...*, с. 155.

⁴⁵ Речь генерального секретаря ЦК КПСС Ю.В. Андропова на Пленуме ЦК КПСС 22 ноября 1982 года, в: *Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 22 ноября 1982 года*, Москва 1982, с. 6–11, 14, 22; А. Шубин, *От застоя к реформам. СССР в 1977–1985 гг.*, Москва 2000, с. 246, 285.

⁴⁶ Речь генерального секретаря ЦК КПСС Ю.В. Андропова..., с. 11.

W tym miejscu wypada dodać, iż problemy gospodarcze były dostrzegane w czasach Leonida Breżniewa. Pobieżne zapoznanie się z materiałami XXVI Zjazdu KPZR, obradującego na przełomie lutego i marca 1981 r., dowodzi, że pojęcia „pieriestrojka” i „przyspieszenie” nieraz przewijały się w wystąpieniach uczestników tego zgromadzenia⁴⁷. Liczne przykłady wykorzystania słów „pieriestrojka” i „przyspieszenie” („ускорение научно-технического прогресса”) spotykamy w materiałach XXV Zjazdu KPZR (1976)⁴⁸. Mimo podniesłego stylu wygłaszanych referatów nie sposób nie zauważyć uświadamiania potrzeby przekształceń w zakresie gospodarki.

Niepowodzenie i połowiczność reform z lat 1965 i 1979 stały się impulsem do refleksji na temat poszukiwań wyjścia z kryzysu, formowania ekipy partyjnej oraz naukowej (do której należał Gorbaczow), która miała udźwignąć ciężar ewentualnych przekształceń. Zresztą jednym z elementów ożywienia gospodarki czy – jak to metaforycznie określił Ryżkow – przedzierania się gospodarki przez kurtynę „barier ideologicznych” miało być objęcie od początku 1984 r. rozrachunkiem ekonomicznym przedsiębiorstw kilku branż⁴⁹.

Potrzeby czasu nie mogły pozostać bez wpływu na elity partyjne poszukujące odpowiedzi na nurtujące problemy przekształceń gospodarczych. W marcu 1984 r. Gorbaczow użył terminu „pieriestrojka” w referacie wygłoszonym na międzyzwiązkowym spotkaniu gospodarczym poświęconym rozwojowi kompleksu agrarno-przemysłowego, podkreślając, że „osiągnięte pozytywne tendencje” w zakresie „doskonalenia stosunków produkcji, poprawy zarządzania, zwiększenia efektywności mechanizmu gospodarczego” należy uznać „za początkowy etap pieriestrojki”⁵⁰.

Nie ulega wątpliwości, iż te zabiegi nie miały charakteru kompleksowego. Prawdopodobnie dlatego Gorbaczow przychylił się do poglądu, że Andropow nie zdobyłby się na radykalne reformy, ograniczając się do dostrzegania problemu oraz uświadamiania konieczności przemian⁵¹.

Nie mogę nie zwrócić uwagi na pułapki w wyciąganiu wniosków. Próbując wyjaśnić niepowodzenie pieriestrojki, autorka przedstawia rys historyczny Rosji, uzasadniając tym samym postawioną tezę. Jak wiadomo, w politologii stosuje się metodę historyczną traktującą o uwarunkowaniach historycznych teraźniejszych procesów i zjawisk politycznych. W literaturze przedmiotu dość powszechnie przyjmuje się, że istnieje pewien związek pomiędzy formami ustrojowymi nowożytnej

⁴⁷ XXVI съезд КПСС (23 февраля – 3 марта 1981 года). Стенографический отчет, т. 1, Москва 1981.

⁴⁸ Материалы XXV съезда КПСС, Москва 1976, с. 40, 47.

⁴⁹ Н. Рыжков, Десять лет великих потрясений, Москва 1995, с. 33, 36, 40, 46, 48.

⁵⁰ М. Горбачев, О задачах партийных, советских и хозяйственных органов по повышению экономической эффективности сельского хозяйства и других отраслей агропромышленного комплекса, в: *idem*, Избранные речи и статьи..., с. 37–38.

⁵¹ *Idem*, Жизнь и реформы..., т. 1, с. 246.

i współczesnej Rosji. Autorka także wychodzi z założenia kontinuum ustrojowego: „Przez cały okres swej historii Rosjanie pozostawali w okowach systemów silnie scentralizowanych, zhierarchizowanych prowadzących drogą do absolutyzmu, przez totalitaryzm i autorytaryzm” (2020, s. 57). Trudno się zgodzić z takimi wnioskami przypominającymi paralogizm. Uważam, że do takiego stereotypowego rozumowania należy się odnieść z pewną rezerwą, chociażby z racji na aprioryczność podobnego założenia.

Nie wchodząc zbyt głęboko w szczegóły, pozostaje zauważyć, iż w tym wypadku mamy do czynienia z wyprowadzeniem mentalności oraz rozwiązań ustrojowych Rosji i ZSRR z historiograficznej tradycji moskwocentryzmu, z utożsamianiem historii Rosji z księstwem moskiewskim oraz jego kolejnymi odsłonami, utrwalo-nym przekonaniem o despotii jako jedynej możliwej formie sprawowania władzy, wreszcie z mitem zbierania ziem ruskich przez Moskwę, z pominięciem innych bytów politycznych, np. Tweru, Riazania, Nowogrodu Wielkiego i Pskowa oraz odmiennych od moskiewskich form ustrojowych⁵².

Podsumowanie

Pieriestrojka w odbiorze potocznym oraz naukowym jest utożsamiana z postacią Michaiła Gorbaczowa. Jednak wbrew zmitologizowanej wizji powyższe przykłady świadczą o tym, że idea pieriestrojki nie tyle stanowiła produkt myśli Gorbaczowa, ile była zakorzeniona w myśli politycznej poprzedniego okresu. Gorbaczow faktycznie wy dobył z zapomnienia pomysły przebudowy gospodarki oraz wskrzesił je w dogodnych i sprzyjających okolicznościach.

Some Reflections on the Beginnings of *Perestroika* in the USSR

Abstract

The reflections presented in the article cover the problem of Polish research into *perestroika* in the USSR, which is still viewed relatively schematically, primarily through the prism of a biographical account of Mikhail Gorbachev. Nevertheless, in recent years some publications devoted to *perestroika* have appeared in both Western and post-Soviet historiography.

A historiographical analysis and source studies (of both printed and archival materials) could be the starting point for in-depth reflection on various areas of the phenomenon of *perestroika*, including political and economic thought, political transformations, new historical policy, the development of the foundations of civil society and youth subcultures, and a regional perspective on the changes taking place in the declining period of the Soviet Union.

⁵² Ф.Е. Пресняков, *Образование Великорусского государства*, Петроград 1918, с. 7, 9, 13, 21–22; «Собирание земель вокруг Москвы – миф». Кто на самом деле создал Россию, https://web.archive.org/web/20200626090651/https://lenta.ru/articles/2018/05/23/moscow_state/ (dostęp: 20.05.2021).

Несколько размышлений на тему начала перестройки в СССР

Аннотация

В статье дается комплексный разбор польских исследований, посвященных перестройке в СССР, в которых этот сложный феномен рассматривается через призму биографии Михаила Горбачева. Тем не менее в последние годы как в западной, так и в постсоветской историографии появилось немало публикаций, затрагивающих новый политический курс советского руководства.

Таким образом, актуальность изучения перестройки заключается как в основательном анализе историографических наработок и учете новых подходов в осмыслении перестройки, так и возможности исследования (речь идет о печатных и архивных источниках) политической и экономической мысли, преобразований в сфере политической жизни, новой исторической политики, развития основ гражданского общества и молодежных субкультур, региональной перспективы преобразований, происходящих в период упадка СССР.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Абалкин Л., *Неиспользованный шанс. Полтора года в правительстве*, Москва 1991.
- В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991)*, сост. А. Черняев, А. Вебер, В. Медведев, Москва 2006.
- Верховный Совет СССР и подведомственные учреждения*, <https://guides.rusarchives.ru/terms/6/322/verhovnyy-совет-sssr-i-podvedomstvennyye-uchrezhdeniya>.
- Воротников В., *А было это так... Из дневника члена Политбюро ЦК КПСС*, Москва 2020.
- Горбачев М., *Жизнь и реформы*, т. 1–2, Москва 1995.
- Горбачев М., *О задачах партийных, советских и хозяйственных органов по повышению экономической эффективности сельского хозяйства и других отраслей агропромышленного комплекса*, в: *idem*, *Избранные речи и статьи*, т. 2, Москва 1987, с. 37–38.
- Горбачев М., *О созыве очередного XXVII съезда КПСС и задачах, связанных с его подготовкой и проведением. Доклад на пленуме ЦК КПСС 23 апреля 1985 г.*, в: *idem*, *Избранные речи и статьи*, т. 2, Москва 1987, с. 152.
- Горбачев М., *Речь на внеочередном пленуме ЦК КПСС 11 марта 1985 г.*, в: *idem*, *Избранные речи и статьи*, т. 2, Москва 1987, с. 129–133.
- За свободный доступ к архивам ВЧК-НКВД-КГБ*, <https://www.change.org/p/за-свободный-доступ-к-архивам-вчк-нквд-кгб>.
- Заседание Политбюро ЦК КПСС 11 марта 1985 года*, в: *Речь Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачева на Пленуме ЦК КПСС. Стенографический отчет. 11.03.1985*, с. 13.
- Из доклада М.С. Горбачева на пленуме ЦК КПСС 27 января 1987 г.*, Москва 1987.
- Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988)*, т. 12, 1986, <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/8612-t-12-1971-1975-1986#mode/inspect/page/108/zoom/4>.
- Материалы XXV съезда КПСС*, Москва 1976.
- Петров Н., *Дела госбезопасности хранились вечно*, <https://novayagazeta.ru/articles/2019/02/08/79482-dela-gosbezopasnosti-hranilis-vechno>.

- Постановление ВС СССР ОТ 11.09.1990 N 1656-1 О рассмотрении неотложных мер по стабилизации народного хозяйства страны и переходу к регулируемой рыночной экономике, https://lawrussia.ru/texts/legal_346/doc346a314x581.htm.
- Постановление ВС СССР от 13.06.1990 N 1558-1 О Концепции перехода к регулируемой рыночной экономике в СССР, <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=3047#CCmLlmST6V51VIq4>.
- Постановление ЦК КПСС Некоторые итоги деятельности Политбюро и Секретариата ЦК КПСС за 1985 год, <https://nsarchive.gwu.edu/rus/Masterpice/Masterpice85-88.html>.
- Речь Б.Н. Ельцина на Пленуме ЦК КПСС 21 октября 1987 г., <https://yeltsin.ru/archive/audio/64784>.
- Речь генерального секретаря ЦК КПСС Ю.В. Андропова на Пленуме ЦК КПСС 22 ноября 1982 года, в: *Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС 22 ноября 1982 года*, Москва 1982, с. 6–24.
- Рыжков Н., *Десять лет великих потрясений*, Москва 1995.
- «Собирание земель вокруг Москвы – миф». Кто на самом деле создал Россию, https://web.archive.org/web/20200626090651/https://lenta.ru/articles/2018/05/23/moscow_state/.
- XXVI съезд КПСС (23 февраля – 3 марта 1981 года). *Стенографический отчёт*, т. 1, Москва 1981.
- Черняев А., *Совместный исход. Дневник двух эпох. 1972–1991*, Москва 2008.
- Шмелев Н., *Авансы и долги, „Новый мир”* (Москва 1987), № 6, с. 142–158.
- Яковлев А., *Омут памяти*, Москва 2000.

Оpracowania

- Bartnicki A., *Michaił Gorbaczow – prezydent upadającego państwa*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 7 (2009), s. 196.
- Stępień-Kuczyńska A., *Gorbaczow. Pieriestrojka i rozpad imperium*, Łódź 2020.
- Stępień-Kuczyńska A., *Michaił Gorbaczow a idea i praktyka pieriestrojki*, Łódź 2016.
- Zajewski W., *Biografistyka jako gatunek twórczości historiograficznej*, „Czasy Nowożytnie” 8 (9) 2000, s. 7–18.
- Автономов В., *Экономическая теория в ИМЭМО: советский период*, „Вопросы экономики” (2016), № 11, с. 117–134, <https://institutions.com/theories/2936-ekonomicheskaya-teoiya-v-imemo.html>.
- Архив Александра Н. Яковлева, <https://www.alexanderyakovlev.org>.
- Архив Егора Гайдара, <http://gaidar-arc.ru>.
- Архив и библиотека, https://www.gorby.ru/archival/archive_library.
- ВЦИОМ, <https://wciom.ru>.
- Дудник С., *Марксизм против СССР. Критические интерпретации советского исторического опыта в неомарксизме*, Санкт-Петербург 2013.
- Евстифеев Д., *КГБ не рассекретится*, <https://www.gazeta.ru/social/2016/01/19/8030279.shtml?updated>.
- Заславская Т., *Социализм, перестройка и общественное мнение*, „Социологические исследования” (1991), № 8, с. 3–21.
- Международный фонд социально-экономических и политологических исследований (Горбачев-фонд), <https://www.gorby.ru>.
- Перестройка была прыщавая и слюнявая*, <https://www.kommersant.ru/projects/perestroika>.
- Полынов М., Тарасова Е., *Переход к рыночной экономике в СССР в годы перестройки: борьба за создание концепции. 1989–1991 гг.*, „Новейшая история России” (2017), № 1, с. 113–127.

- Пресняков Ф., *Образование Великорусского государства*, Петроград 1918.
- Путеводитель по фондам и коллекциям документов КПСС (25 октября (7 ноября) 1917 – август 1991 гг.). Справочно-информационные материалы к документальным и музейным фондам РГАСПИ*, вып. 4, Москва 2008.
- Российский государственный архив новейшей истории*, <https://web.archive.org/web/20200630174742/http://ргани.рф/>.
- Российский государственный архив социально-политической истории*, Ф. 17, Центральный комитет КПСС, <http://rgaspi.info/fonds/>.
- Социология перестройки: глас народа – глас общества*, <http://www.agitclub.ru/gorby/soc/soziolog.htm>.
- Справочники и путеводители по фондам РГАНИ*, <http://ргани.рф/nsa/vnutriarkhivnye-spravochniki.shtml>.
- Шубин А., *От застоя к реформам. СССР в 1977–1985 гг.*, Москва 2000.

Jerzy Gordziejew, dr hab. nauk humanistycznych w zakresie historii, adiunkt w Instytucie Rosji i Europy Wschodniej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Obszary badawcze: historia miast Wielkiego Księstwa Litewskiego, źródłoznawstwo, onomastyka historyczna, polsko-białoruskie stosunki językowe w XVIII w., reformy zarządu terenowego w drugiej połowie XVIII w., działalność podskarbiego nadwornego litewskiego Antoniego Tyzenhauza, polityka historyczna w Europie Wschodniej (hardziejew@gmail.com).

Jerzy Gordziejew, PhD with habilitation, assistant professor at the Institute of Russian and East European Studies of the Jagiellonian University. Specialisation: urban history of the Grand Duchy of Lithuania, source studies, historical onomastics, Polish-Belarusian language relationship, local government reforms in the second half of the 18th century, activity of a treasurer of the Grand Duchy of Lithuania Antoni Tyzenhauz, historical policy in the Eastern Europe (hardziejew@gmail.com).